

UOT 81'28;81'286

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.268>

## MEHRİBAN ƏSƏDULLASOĞU (QULİYEVA)

BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİNDƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR ÜSLUBA DAİR  
LEKSİK VƏ SİNTAKTİK VAHİDLƏR

*Məqalədə rəsmi-ışgüzar üslubun bədii üslubda işlənmə məqamları faktik materiallar əsasında aydınlaşdırılmışdır. Funksional üslublar içərisində yalnız bədii ədəbiyyat müxtəlif dil hadisələrinə öz münasibətini bildirməkdə sərbəstdir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində rəsmi-ışgüzar üslubun dil elementlərinə müraciət edən şair və yazıçılar bu sahəni əhatə edən mövzuların həm standart formalarından praktik olaraq rəsmi şəkildə, həm də bədii müstəvi kontekstində məişət dili leksikasında ifadə etmişdilər. Bədii əsərlərdə real həyatda baş verən hadisələr praktik olaraq əyaniləşir, ona nəzəri münasibət müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən, elmi, rəsmi-ışgüzar terminoloji funksiya daşıyan söz və ya ifadələrin köməyi ilə göstərilir. Rəsmi-ışgüzar üsluba dair elementlərə müraciət edən ədiblər xüsusi bacarıq nümayiş etdirərək orijinallığı maksimum qoruyub saxlamış, vacib olan məqamları həyat hadisələri ilə yanaşı əks etdirmiş, reallığı təmin etmiş, bu üsluba dair informasiyanı xalqa çatdıraraq onları maarifləndirmişdirlər.*

**Açar sözlər:** funksional üslub, rəsmi-ışgüzar, bədii üslub, arxaik leksika, dil vahidləri.

**Giriş.** Funksional üslublar içərisində yalnız bədii ədəbiyyat müxtəlif dil hadisələrinə öz münasibətini bildirməkdə sərbəstdir. Bədii əsərlər kommunikasiya rolunu oynayaraq funksional üslublardan lazımcına bəhrələnmişdir. Bədii ədəbiyyat funksional üslubların müxtəlif məram və məqamlarını əks etdirən sferadır. Bədii üslub özünəməxsus çalarlılığı, emosionallığı, ekspressivliyi, estetik təsiri ilə müxtəlif hissələrin ifadəsində əvəzolunmaz nitq forması rolunu oynamaqla yanaşı, funksional üslubların dilimizin imkanlarının üzə çıxarılmasına, funksional prosesə daxil olan dil vahidlərinin seçilərək istifadə olunmasına şərait yaratmışdır. Konkret faktları, real həyat təsvirlərini özündə əks etdirən rəsmi-ışgüzar üslubdan bədii əsərlərin müxtəlif janrlarında istifadə edilmişdir. Rəsmi-ışgüzar üsluba müraciət dövrün dil siyasətini ədəbi-bədii görüşlərin əhatəsində alınma və milli leksikanın müstəvisində həyata keçmişdir. Bədii əsərlərin dilində rəsmi-ışgüzar üsluba dair istənilən sayda nümunələrdən istifadə olunmuşdur. Bədii üslub ünsiyyətin tələb və məqsədindən asılı olaraq dilin imkanlarını üzə çıxarmaq, hadisələrə real münasibət göstərmək, publisistik, elmi, rəsmi-ışgüzar, dini, epistoluar üslublara da yelkən açmışdır. Bu üslublar bədii əsərlərin dilində müxtəlif situasiyaları əks etdirmiş, həyatla ədəbiyyat arasında möhkəm körpü qurmuşdur. Əsas mənbəyini nitqdən alan funksional üslubların adları, növləri, sayı haqqında müxtəlif fikirlər vardır.

**XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərin dilində rəsmi-ışgüzar üslubun özünəməxsusluğu.** XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə əməli nitq nümunələrinə istinad edilməsi xalqın bu sahədə müəyyən təcrübələr əldə etməsinə şərait yaratmış, rəsmi və ışgüzar sənədləri bir-birindən ayırd etməkdə çətinliklərini aradan qaldırmaqları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yazıçılar nəsr əsərlərində xüsusi leksikaya malik bu üslubun həqiqi və dəqiq mənasını ifadə edən əsas məqamlarına müraciət etmişdilər. Rəsmi-ışgüzar üslubda yer alan köhnəlmiş, arxaik sözlər, sintaktik qəliblər uzun bir yol keçərək hazırda da işləkliyini qoruyub saxlamışdır. Ümumxalq dilində də geniş istifadə olunan ışgüzar üsluba aid sözlər mənanın rəsmi şəkildə ifadəsini deyil, fikrin qətiləşdirilməsinə, emosional təsir gücünü artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, imla xətalərinə yol verilməməsinə, məktubda xəttin gözəl olmasının onu oxuyana gözəl

təsir bağışlamasını da ön plana çəkmişdir:

*İşıq gəlir gözümə hər baxanda xəttinə mən,  
Sənin birudinə olsun fəda bu can, məktub!* [2, s. 75].

Heyran xanımın qəzəllərində rəsmi – işgüzar üslubun özünəməxsus əlamətlərini aydın müşahidə etmək mümkündür:

*Sifariş eyləmişdim qasidinlə,  
Sevincimdən dilim tutmur cavabın* [2, s. 82].

Heyran xanımın avtobioqrafik səciyyəli qəzəli konkret faktlara əsaslanmasa da, müəyyən əsaslı məlumatların əks olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır:

*Soruşsan nəşəbini bu yazıq Heyranın,  
Bil Əli xadimidir, cümlə cəhanə bildir!  
Naxçıvan şəhrinin əşrafına çatsa həşəbi,  
Əslinə varsan əgər, tayifəsi Dünböldür* [2, s. 69].

Dövlət sənədlərinin mahiyyətini vətəndaş kimi anlayan Heyran xanımın da qəzəllərinin dilində rəsmi – işgüzar üsluba dair müxtəlif sözlər ustalıqla, özünəməxsus şəkildə işlənmiş, bu şəkildə xalq dilinə daha yaxınlaşmışdır: *ərz eylə* [2, s. 55], *fərmandeh* [2, s. 53] və s.

*Gülüm, əmr et, yüzündən ol qarə zülfün kənar olsun,  
Çəkilsün əbri-zülmət, mah üzün bir aşikar olsun* [4, s. 64].

XIX əsrdə nəzmlə, nəslrlə yazılan əsərlərin dilində *əmr*, *hökm*, *fərman*, *əfv* və s. rəsmi üsluba dair terminlər bədii üslubda da eyni mənaları ifadə etmişdir. Rəsmi üslubun konkret standartlarının funksional təzahürünü Hüseyn Nadimin dini lirikasının dilində ictimai nitqdə olduğu şəkildə işlənmişdir. Rəsm üslubda standart formalarda olan fellər qəzəllərdə *əmr*, *xəbər*, *vacib* və *şərt* şəkillərində ifadə olunmuşdur:

*Ey Xuda, məni əfv eylə özün Şahi-Kərbəla macərasinə,  
Tirə bəxtimi et səfidru, əfv eylə Hüseynün əzasinə* [4, s. 126].

Orta əsrlərdən günümüzədək işləkliyini qoruyub saxlayan rəsmi üsluba dair ərəb-fars mənşəli terminlər ədəbi dildə də öz nüfuzunu qoruyub saxlamışdır:

*Gər Xəlilullah Minayə göndərüb qurbanını,  
Şövq ilə eyləüb qəbul Mə`budinin fərmanını* [4, s. 230].

Qəzəllərdə rəsmi üslubun əlamətlərini daşıyan fellər də daxil olmaqla bir çox sözlərin ifadəsində özünü göstərən müəyyən səs dəyişmələri daha çox dialekt və şivələrin fonetik və leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır. Klassik dildə daha çox dodaqlanmayan saitlər dodaqlanan saitlərlə əvəzlənmişdir. Nadimin bədii dilində də *i > ü* əvəzlənməsinin fəallığı özünü göstərir:

*Hökm edüb Şimri-dəğa, ləşkəri-küffar yeriyür,  
Soymağa bacılarım, qövmi-sitəmkar yeriyür* [4, s. 411].

Rəsmi-işgüzar üsluba xas olan standart söz və formalara klassik dildə tez-tez rast gəlinir. Bu isə onu sübut edir ki, XIX əsrdən başlayaraq bu üslubun dili daha kütləvi olmuşdur. Bədii üslubun bütün janrlarında rəsmi-işgüzar üsluba dair sözlərlə yanaşı arxaik leksikaya dair elementlərdən də istifadə olunmuşdur. Klassik ədəbiyyatda işlənən rəsmi-işgüzar üslub elementləri qeyri-rəsmi situasiyalarda istifadə olunmuş, baş verən hadisələrə diqqəti yönəltmək, gedişatı izləmək məqsədi daşımışdır. Rəsmi dilin hakim olduğu qəzəllərdə ümumişlək fellər rəsmi çalar qazanaraq emosiyaların üzə çıxarılmasına şərait yaratmışdır:

*Bu Şahun rütbeyi-şə`ni təməmən xəlqə e`landur,  
Bu Şahun əmrini nəhy eyləyən axır peşimandur* [4, s. 104].  
*Səni Sidqi bulur: bır politik diplomati-sabit* [13, s. 28].

Poetik surətin daxili aləminin açılması məqsədi ilə misralarda işlənən *rütbeysi-səni, elan, əmr, politik diplomati-sabit* kimi qəlbiləşmiş ifadələr dövrün dövlət sənədlərinin dilinin əsas tərkibindəki terminlərin ümumi mənzərəsini də nümayiş etdirmişdir. Qəzəl dilinə də xüsusi semantik-üslubi çalar bəxş edən bu cür sözlərin bəziləri ümumişlək xüsusiyyətini itirmədən, məna, məfhum fərqi meydana gəlmədən həm məişətdə, həm də rəsmi-işgüzar üslubda işlənmişdir. Klassik dildə yazılan şeirlərin dilində də xitab olunan şəxsin titulları sadalanmış, hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlərdən istifadə olunmuşdur: *Ey qüdrətli əmir, ey böyük xaqan* [2, s. 197]. Bədii nümunələrdə yer alan xitablar həqiqi mənanın ifadəsində konkretir. Zeynəb Cəfərova rəsmi-işgüzar üslubun bu özünəməxsusluğu haqqında yazır: “Ərizə yazan şəxs xitab olunan şəxsin çoxlu titullarını sadalamalı idi. Rəsmi sənədlərdə, məktublarda üz tutulan adama hörmət əlaməti kimi mərtəbə-mərtəbə yüksək təyinlər işlətmək rəsmi qəbul olunmuşdu və hamı buna əməl edirdi” [1, s. 21]. Xitablar vasitəsilə hörmət əlaməti olunan şəxsin titulları təntənəli sözlər, bədii müraciətlər şəklində əks olunmuşdur. Dilin ekspressiv çalarlığını qoruyub saxlayan xitablar, müraciətlər, dövrün akademik etiketlərində nəzərdən keçirilən materiallarda təntənəli ifadə üsullarında sifətlərin və isimlərin iştirakı ilə yarandığı müşahidə olunmuşdur: *hörmətli, fəxri, qonaqpərvər, mirzə* [3, s. 388], *cənabi-naşir* [13, s. 29] və s.

Klassiklərdən başlayaraq XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə yer alan rəsmi – işgüzar üsluba dair dil faktları tarixi təkamül prosesini əks etdirmiş, zaman keçdikcə formalaşma yoluna qədəm qoymuşdur. Klassik əsərlərin dilinə söz və söz birləşmələri şəklində də nüfuz edən rəsmi – işgüzar üslub standart formanı, arxaik leksika və köhnə sintaktik quruluşunu uzun müddət qoruyub saxlamışdır. Dilimizə ərəb – fars və rus – Avropa dillərindən keçən standart ifadələrin, şablonların ədiblərin əsərlərinin dilində yer alması bu üsluba xas olan xüsusiyyətlərin izlənilməsinə, hazırkı vəziyyəti ilə müqayisə edilməsinə də şərait yaratmışdır. Bədii əsərlər rəsmi-işgüzar üslubun funksional təzahürünün imkanlarını kütləvi şəkildə mənimsənilməsinə səbəb olmuşdur. Adı keçən dövrdə bütün rəsmi münasibətləri əks etdirən ifadələrdən, dil əlamətlərindən istifadə edən ədiblər onları nəinki məhdud kommunikativ şəraitdə işlətməmiş, eləcə də çoxistiqamətli olmasını da təcrübədən keçirmişdilər.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində ədəbi nümunələrin əksəriyyətində rəsmi – işgüzar üsluba dair istənilən qədər nümunələr yer almışdır. Bu cür nümunələrdə söz və söz birləşmələrinin üstünlüyü də müşahidə olunur: *qol çəkmək* [3, s. 100], *nigah şərtləri / şərti-mənkühə* [3, s. 112], *tutmuşdular / bir il iş kəsmişdilər* [3, s. 348] və s. Təkcə görkəmli ədibin “Poçt qutusu” əsəri rəsmi-işgüzar üsluba dair yenilikləri ictimai-siyasi mühitdə baş verən proseslərlə əlaqəli analiz etmək baxımından maraqlı əsərdir. Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərində rəsmi-işgüzar üsluba dövrün kontekstindən yanaşmış, kağız, yəni məktubun üstünə yapışdırılan markayadək təsvir yer almışdır: *Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta* [3, s. 123]. Bədii əsərlərdə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən yaranan inzibati idarə, vəzifə, titul bildirən adlara da rast gəlinir. Yazıçıların dilində dövrün söz yaradıcılığı prosesinin inkişaf tarixini də görmək mümkündür. Bədii əsərlərdə işgüzar üslubun qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirən *divan* [3, s. 53], *divanxana* [3, s. 53], *divanbəyi* [3, s. 87], *divanxana qulluqçusu* [3, s. 257], *poçt* [3, s. 123], *poçtxana* [3, s. 123], *poçt qutusu* [3, s. 122] kimi eyni kökdən düzələn, məna bağlılığı olan sözlərdən istifadə imkanları geniş yer almışdır. C.Məmmədquluzadə sinonimlik yaradan, eyni mənanı ifadə edən *dam* [3, s. 128], *navaxt* [3, s. 129] *dustaqxana* [3, s. 347] sözlərinin hər birindən rəngarənglik yaratmaq, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini, eyni zamanda sözlərin yaşadığı tari-

xi təkamül prosesini əks etdirmək üçün istifadə etmiş, inzibati səlahiyyətləri həyata keçirən orqan adının tarixi inkişaf yoluna da işıq salmışdır. Qeyd edək ki, yazıçı işgüzar sənədlərin dövrü üçün mövcud fəaliyyətini əks etdirmiş, rəsmi sənədlərin necə yazıldığını əyani şəkildə göstərmişdir: *Götür, bu saat bir hökm yaz Gərmə-çataq yüzbaşısına ki, iyun ayının ikisində əlbəttə bə əlif – əlbəttə Cəfərabad məhəlləsində olan kazak qoşununun böyük əfsəri polkovnik Afanasyevin hüzüri-çərəflərinə əlli dörd dənə araba camaatdan yığıb göndərsin; çünki qoşunlar haman tarixdə, haman arabalara minib Kənakir kəndinə yaylağa gedəcəklər və bu işi məbada təxirə salasan ki, məsuliyyət altına düşərsən* [3, s. 258]. Yazıçı rəsmi üsluba xas olan danışq tərzini vasitəsilə yazdığı əhvalata ictimai müdaxilə etmiş, hökm yazıldıqdan sonra naçalnikin imzasını, dəftərdə qeydiyyatdan alındıqdan sonra paketə (zərfə) qoyularaq göndərilməsinə kimi incə məqamları da əks etdirmişdir.

**XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində rəsmi – işgüzar üslubun dil xüsusiyyətləri.** XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dövrün dil proseslərinin daha yaxşı anlaşılmasında rəsmi-işgüzar üsluba məxsus olan leksikanı, dil əlamətlərini öyrənmək üçün bədii əsərlərə müraciət olunmuşdur. Klassik dildə yer alan rəsmi-işgüzar üsluba aid olan ifadələr köhnəlmiş, arxaik sözlər nəqli səciyyə daşmış, nəqli cümlələrdə istifadə edilmişdir. Baxmayaraq ki, idarəçilik, dövlətçilik ənənələrinin yaranması ilə eyni vaxtda rüşeymləri ərsəyə gələn rəsmi-işgüzar üslub xalq dilindən ayrı qalmamış, bu üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətlərini öz qəlibində istifadə etmişdir. Ona görə də bu üslubun yaranmasında xalqın da iştirakı danılmazdır. Yazıçılar bədii əsərlərdə rəsmi-işgüzar üsluba müraciət edərkən ondan estetik, emosional təsir yaratmaq üçün istifadə etməmiş, yalnız baş verən hadisələrə canlı, real münasibət, maarifləndirici təsir göstərmək üçün müraciət etmişdir. Bu gün isə funksional üslubların inkişaf tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli göstəricidir.

Özünəməxsus keyfiyyət və dil əlaməti olan rəsmi üslubun xalq dilindən təcrid olmadığı üçün ümumxalq dilinə aid olan sözlər, ifadələr, qrammatik formalardan istifadə olunur. Köhnəlmiş, arxaik söz və ifadələrin yeri gəldikcə istifadə olunduğu bu üslubda, dialekt və jarqonlardan istifadəyə yol verilmir. Yazıçılar bədii yaradıcılıqlarında rəsmi işgüzar üsluba müraciət edərkən hazır şəkildə standart formalar və ifadələrdən heç bir müdaxilə etmədən istifadə etmişdilər. Rəsmi-işgüzar üslubdan ədəbi dildə dövlət idarə, təşkilat və müəssisələrinin kargüzarlıq işlərinə dair məlumatları ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Rəsmi sənədlərdə ərəb, fars sözləri, o cümlədən rus-Avropa dillərinə dair terminlər aid olduqları sahələr üzrə işlənmiş, terminlər və standart ifadələr, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinə geniş yer verilmişdir. Ədəbi mühit nümayəndələrinin bədii dilində daha çox rəsmi-işgüzar üsluba aid sənədlərin leksikasından istifadə edilmişdir. Nəzərdən keçirilən mətnlərdə mürəkkəb cümlələrin hissələrini əlaqələndirən müxtəlif söz birləşmələri, məsdərlər geniş yer almışdır: *zamin durmaq, icra etmək, təsdiq etmək, tədbir görmək, tapşırmaq, çıxış etmək, həyata keçirmək* və s. Bu sözlər digər rəsmi sənədlərin dilində də işləndiyindən demək olar ki, müştərək ifadələr sırasında yer almışdır. Klassik dildə ümumxalq danışq dilində işlənən sözlər semantik cəhətdən darlaşaraq, xüsusi, konkret mənə, rəsmiyyət səciyyəsinə uzaqlaşır: *şikayət, əməl, cəza, hakim, fərman* və s. Göründüyü kimi, rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində sıxlıqla yer alan dəlilsübut, mühakiməli xüsusiyyət daşıyan sözlər ümumişlək leksikada da işlənmişdir. Rəsmi sənədlərin dilində yer alan, daha çox fellərdən təşkil olunan sözlərin əksəriyyətinə bədii dildə ehtiyac olduqca müraciət edilmişdir. Bədii əsərlərdə yer alan bu cür fellər XIX əsrdən etibarən rəsmi üslubda ali leksikanın formalaşdığını təsdiq edir: *qərar almaq, nitq söyləmək, qadağan olmaq, etiraf etmək* kimi sözlər bu qəbildəndir. Hüquqi qüvvəyə malik olan sənədlərə müraciət

edən ədiblər bu üslubun dil vasitələrindən, üslub elementlərindən də faydalanmışdılar: *Sonra qızın atadan qalan irsi keçmiş qəyyumdan tələb etməyə tam ixtiyarı var idi. Notarius arxivində sənədləri tapmaq mümkün idi* [12, s. 103]. Ona görə də ədəbi mühit nümayəndələrinin əsərlərində həm ərəb-fars, həm də rus - Avropa tərkibli rəsmi-ışğuzar üsluba aid olan sözlər yer almışdır. Rəsmi sənədlərdə əsas yeri fellər idarə bilir: *xahiş edirəm* [13, s. 224], *bəyan etmək* [5, s. 225], *təklif etmək, əfv etmək* [5, s. 246], *xitam verdilər* [5, s. 66], *həbs edin* [8, s. 58], *ərz etdi* [15, s. 211], *hökm verər, icra edər* [15, s. 79], *elan etmək* [11, s. 78], *təxirə salmadan* [12, s. 103], *təsdiq və iltizam etmək* [5, s. 68] və s. Bədii əsərlərdə ictimai-siyasi məlumatlar həyata dair hadisələri əks etdirməklə yanaşı təşviqat və təbliğat xarakteri də daşmışdır: *iclas* [13, s. 95], *məktub* [13, s. 226], *abunə, qəbz*, [15, s. 121], *kargüzər* [14, s. 70], *notarius* [12, 107], *rəy* [15, s. 159], *tərcümeyi-hal* [3, s. 224], *teleqraf* [3, s. 123] və s.

Bədii dildən ustalıqla istifadə edən yazıçılar əsərin məzmunu ilə bağlı olaraq rəsmi-ışğuzar üsluba müraciət etmiş, obrazın nitqini ifadəli, ədəbi dilə uyğun formada qurmuş, standart formalardan düzgün istifadə etməsinə şərait yaratmışdır: *hakim* [11, s. 84], *şəhr* [4, s. 82], *raport* [6, s. 340], *istintaq, müstəntiq* [5, s. 67], *vəkalətnamə* [10, s. 136], *fərman* [5, s. 68] və s. Danışıq dili vasitəsilə müxtəlif üslublara aid nitq faktları asan mənimsənilir, yadda saxlanılır. Bu mənada bədii əsərlərdə məhkəmə nitqinə aid dil faktlarının yer alması dövlət sənədlərinin əsas xüsusiyyətlərini ictimaiyyətə birbaşa çatdırmaqda əvəzsiz mənbədir. Yazıçılar siyasi-diplomatik sənədlərdən material olaraq istifadə etmiş dil vasitələrini bu məqsədə tabe etmişdirlər. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində dövlətlərarası əlaqə və diplomatik fəaliyyətə dair müəyyən məsələlər bədii ədəbiyyat da öz əksini tapmışdır: *ultimatum* [3, s. 286], *nota* [3, s. 284] kimi spesifik tərtibatı və dil elementi olan terminlər dövlətin rəsmi, diplomatik münasibətlərini rəsmi dildə ifadə etmişdir. Bu mənada bədii əsərlərdə *bəyannamə* [15, s. 220], *bəyanat, bəyan etdilər* [5, s. 6] dövrün ictimai – siyasi inkişafının məhsulu olan, dövlətin daxili və xarici siyasətinin həyata keçməsinə rol oynayan, müəyyən beynəlxalq məsələlərə dövlətin münasibətini əks etdirən terminlərdən istifadə cəmiyyətin yetkinləşdiyini, sivilisasiyanın vüsət aldığı, bu sahədə məlumatların asan dillə xalqa çatdırılması zərurətindən doğmuşdur. Bədii əsərlərdə rast gəlinən ışğuzar danışıqlarda daha çox işlənən, müəyyən müzakirələr nəticəsində hüquqi qüvvəyə malik olan müxtəlif məzmunlu qərar şəkillərindən istifadə olunmuşdur: *qərar* [13, s. 26], *qərara gəldim* [13, s. 224], *qərar verdilər* [5, s. 66],

Cəmiyyətdə baş verən bütün hadisələrin bədii əsərlərin dilində də öz ifadəsini tapması yazıçılardan ustalıq tələb edir. Ələkbər Qərib Naxçıvanlının yaradıcılığında ışğuzar ünsiyyət etikası, yeri gəldikcə ən incə detalınadək təsvir olunmuşdur: *Çünki balaca tacir keçən gün tacirin müstəntiqə verdiyi bəyanatı yenidən kəmədən təkrar edərək, öz söylədiyi təsdiq və təhqiq üçün and içməyi rica elədi* [5, s. 64]. İşğuzar ünsiyyət mədəniyyətinin olduqca vacibliyini yazıçının müxtəlif hekayələrində görmək mümkündür: *Xeyr, əfv buyurmağınız rica olunur, dedi, səbr ediniz, hənz and içmək üçün vaxtımız yetər* [5, s. 64]. Ərizənin hazırlanmasından sonra onun rəsmi şəkildə təqdim olunmasına diqqəti yönəldən yazıçı ışğuzar üslubun tələblərinə hər kəsin riayət etməsi üçün yığcam cümlədə ifadə etmişdir: *Ərizə təqdim etdilər* [5, s. 66]. Rəsmi dövlət sənədinin dil və üslubuna həssaslıqla yanaşan yazıçılar qanunvericilik aktlarının xarakterinə uyğun olaraq fellərin müəyyən zaman və şəkillərindən istifadə etmişdilər. Rəsmi və ışğuzar sənədlərin dilində tez-tez işlənən olmaq, etmək, görmək kimi köməkçi fellərin iştirakı ilə əmələ gələn standart ifadələrin əsasını həmin fellərlə yanaşı mürəkkəb fel, feli bağlamalar təşkil edir.

Yazıçılar ışğuzar münasibətlərə diqqəti yönəldərək mövcud problemin həll olunmasında

istifadə olunan müxtəlif məzmunlu sənəd adlarına müraciət etmişdirlər: *Hazır qazı ona rəsmi izharnamə göndərib* [6, s. 116]. Bədii ədəbiyyatda ümumişlək sözlərdən yaranmış terminlər bədii əsərlərin dilinə müvafiq semantik-üslubi çalar, kolorit bəxş edir ki, bu cür sözlər həm ayrı, həm də söz birləşməsi şəklində istifadə edilir. Ümumişlək sözlərdən yaranan termin, termin səciyyəli sözlər bədii əsərlərdə işlənmədən semantik cəhətdən daralır, konkret və xüsusi məna kəsb edərək rəsmiyyət səciyyəsinə çıxış edir: *kağız, şikayət, cəza, ifadə, təqsirkar, iddia, qətnamə, istintaq, sübut, əfv, iltizam, qətnamə* və s. Bu cür terminlər adi danışq dilində də işlənən zaman başqa məna ifadə etmir.

*Ona binaən qabaqkı sözümə dönüb, onu bəyan etmək istəyirəm ki, fevralın 24-cü gecəsində Krasini küçəyə gələn qəhrəmanımız Lətif necə öldü* [14, s. 87]. Tərəfləri ərəb, fars sözlərindən ibarət termin birləşmələri dilimizin qayda və qanunları əsasında uyğunlaşdırılmış şəkildə istifadə olunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda elə terminlər var ki, onlar dilin öz sözləri və qrammatik qaydalarına uyğun işlənmişdir.

XX əsrin əvvəllərində bədii əsərlərdə qələmə alınan rəsmi-işgüzar üsluba məxsus terminlərin yer alması insanların savadlanmasına, maariflənməsinə xidmət etmiş, funksional üslubun imkanlarının genişlənməsində rol oynamışdır. Bədii ədəbiyyatdan istifadə kütləvi xarakter aldığı üçün geniş əməli fəaliyyət qazanmış, cəmiyyətin mədəni səviyyəsini formalaşdırılmasında yaxından iştirak etmişdir. Rəsmi-işgüzar sənədlər bədii əsərlərdə tam və ya qismən şəkildə özünəməxsus xüsusiyyətlərini, tərtib qaydalarını qoruyub saxlamışdır. Bədii mətnlərdə yer alan rəsmi üslubun xalq dilinə məxsus leksikanın, ifadələr və qrammatik formaların işləndiyini müşahidə edirik. Əsasən nəqli cümlələrin yer aldığı cümlələrdə rəsmi-işgüzar üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri, yazı tərzini diqqəti cəlb edir. Bədii əsərlərdə yer alan rəsmi və işgüzar sənədlərə dair ifadələr, sintaktik tərkiblər, termin və termin səciyyəli sözlərin sıxlığını müşahidə etmək mümkündür. Personajların dilində nitq situasiyasına uyğun olaraq işgüzar üsluba məxsus söz və ifadələr bir qədər fərqli konkretləşdirilmiş, rəsmi şəkildə işlənmişdir: *Rüstəmbəy. Ağalar, əzayi-məclis xahiş edir ki, bəyanatı tamam edək və dəxi danışmağa ixtiyar verməyək. Kim buna razıdır, dursun ayağa*. Diplomatik danışığı əks etdirən bu cür nümunələrdə təntənə yaratmaq, hörmət əlaməti olaraq *cənab, ağa, kral, şah, xanım, zati – alilər* kimi xitablar da yer almışdır. Bədii əsərlərdə diplomatik sənədlərin dilində işlənən sözlərə, rəsmi idarənin inzibati ərazisinin mühafizə edən *qaravul* xidmətinin də adı kənarında qalmamışdır: *Küçə qapısında uzaqdan tək bir adam görsənirdi; sonra gördük ki, bu haman qaravuldur ki, həmişə əli tüfəngli konsulxananın keşiyini çəkir* [6, s. 210].

Bədii əsərlərin dilində yer alan danışq dilinin leksikasına aid olan müəyyən qrup sözlər rəsmi üslubda rəsmi, konkret mahiyyət daşıyır. Yazıçılar işgüzar üsluba məxsus olan standart formaların əsas mahiyyətini qoruyub saxlamaqla nəsr əsərlərində istifadə etmişdirlər: *“Şəhadətnamə” ... Verilib bu şəhadətnamə, yaxşı qulaq as, Həsən Məmməd oğluna o barədə ki, o bu tarixdə, doğrudan vəfat edibdir. Daha dalısı maraqlı deyil, bax bu da kağızdakı imzalar və möhür* [14, s. 48]. İşgüzar üsluba aid olan ərizə nümunəsi konkret bir məsələ ilə əlaqədar olaraq obrazın özü tərəfindən tərtib edilmişdir: *Rüstəmbəy. Camaat, xahiş olunur acların ərizələrinə qulaq verəsiniz. Ərizə müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinə Məşədi Cəfər usta Mehdi oğlu tərəfindən. Ərizədə yazılıb ki, “mən qoca və şikəst adamam və on iki nəfər külfətim var, yomiyə çörəyinə möhtacıq; cəmiyyəti-xeyriyyədən beş-on manat çörək pulu istəyirik; nə qədər canımız sağdır, sizə duaçı olaq”* [6, s. 455].

Bədii əsərlərdə mövzu ilə bağlı müəyyən tarixi dövr, ictimai-siyasi vəziyyət haqqında

məlumatlar rəsmi sənədlərlə yanaşı müxtəlif sahələri əks etdirən işgüzar yazışmaların dilində də əks olunmuşdur. Rəsmi üslubda emosionallığı təmin edən nida cümlələrindən, xəbərlərdən, ara sözlərdən, bəyanat və müraciətlərdən, təkrarlardan yeri gəldikcə istifadəyə gərək duyulmuşdur. Ordubadinin “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu xan Firəngiməab” romanının dilində köhnə üsluba xas olan rəsmi dil, quruluq, fars dilinə məxsus ifadə və tərkiblər özünü göstərsə də, sadəliyə doğru meyillilik, həyatla sıx əlaqə yaradan mövzu, günün tələblərinə uyğun qurulan danışıq tərzii əsərin müvəffəqiyyət qazanmasına səbəb olmuşdur. Yazıçı bədii sənətkarlıq işində xeyli irəli getmiş, həyatda baş verən ictimai-siyasi hadisələrin epik təsvirini yeri gəldikcə, rəsmi-işgüzar üsluba xas olan xüsusiyyətlərlə tamamlamışdır: *Ağa, sizin vəsiyyətnamə bu saat məndədir. Orda yazılıb ki, bu dövlətin hamısı çatsın Mirzə Rəhim ağaya, ağa ondan bir hissəni götürüb məsləhət bildiyi yerlərə xərcləsin, doqquz hissəsi də mənə yetişəcəkdir, Qulam xan da, varislər gəlib varisliklərini isbat edəndən sonra haqlarını versin. Sizin öz möhürünüz də üstündədir* [6, s. 419]. Ordubadi vəsiyyətnaməyə dair tələbləri diqqətdən kənara qoymamış, sənədin tərtibini, mahiyyətini bədii üsluba yaxınlaşdırmış, yeri gəldikcə, rəsmi üslubda işlək olan fellərin bir çoxunu, tez-tez təkrarlanan standart felləri, felin əmr şəklinin intensivliyini, sadə cümlələrin üstünlüyünü pozulmaz forma kimi bu üslubda sabitliyini qoruyub saxlamışdır. İşgüzar dairədə işlənən, əməli fəaliyyətin nəticəsi olan standart formalar yazıçılar tərəfindən bədii üslubda da istifadə edilmişdir:

*Peterburqa Maarif nəzarətinə bu məzmununda bir teleqram çəkirlər:*

*Peterburq Maarif nəzarəti*

*Ayı balaları Cəbirdə Kəblə Hüseynəli Həzrətqulu oğlundan alınmışdır. Pul qəbzə poçta ilə göndərilir.*

*Gəncə qəza gimnaziyası müdiri* [6, s. 289].

Bədii əsərlərdə işgüzar üsluba aid söz və ifadələrin müəyyən qismi adı keçən dövrdə həm azərbaycanca həm də rus dilində işlənmişdir: *barışıq hakimi* [14, s. 71], *miravay sud* [3, s. 482] və s.

Rəsmi-işgüzar üsluba dair qabarıq cəhətləri bədii əsərlərdə əks etdirən yazıçılar bu üsluba xas olan dil, mətn normalalarını da olduğu kimi qoruyub saxlamağa üstünlük vermişdilər: *İnanmasan da al bax. Bu da mənim əlimdəki kağızım. Bax oxu, görürsənmi burada nə yazılıb? “Şəhadətnamə”. Verilib bu şəhadətnamə, yaxşı qulaq as, Həsən Məmməd oğluna o barədə ki, o bu tarixdə, doğrudan da vəfat edibdir. Daha dalısı maraqlı deyil, bax bu da kağızdakı imzalar və möhür* [14, s. 48]. Rəsmi sənəd olan fərmanın içərisində yer alan əsas fikir danışıq dilində təqdim olunsa da, bu sənədin aliliyi haqqında müəyyən məlumatın ötürülməsinə də səbəb olmuşdur: *Fərmanda nəyibus-səltənə yazmışdı ki, İranın az zamanda rus imperatoru ilə davası gözlənir* [14, s. 57]. Dövlət qanunvericiliyini əks etdirən fərmanın kim tərəfindən verildiyi, müzakirə və icra olunması, bir sözlə, bu sənəd növünün ən incə nüanslarının bədii əsərlərdə əks olunması rəsmi üslubun XIX əsrdən etibarən formalaşmasından xəbər verir: *Kərim xan nəyibus-səltənənin fərmanını məclis əhlinə ucadan oxudu və sonra məclis üzvlərinin birə-bir rəylərini soruşdu* [14, s. 58]. Bədii əsərlərin dilində yazıçılar işgüzar ünsiyyət yaratmaq, istinad göstərmək məqsədilə dövrün inzibati orqanlarının yer və vəzifə adlarına müraciət edərək dövrün inzibati-ərəzi təkamülünün tarix üzrə öyrənilməsinə imkan yaratmışdır: *silistçi dəftərxanası* [14, s. 60], *divan otağı* [14, s. 57], *qəza rəisi* [14, s. 69], *ali hakim* [14, s. 51], *qəza müxbiri* [3, s. 298] və s.

İşgüzar yazışmalara istinad edən yazıçılar bu üslubun sintaktik xüsusiyyətlərindən düzgün istifadə etmiş, sənədlərin forma və məzmununa xələl gətirməməyə çalışmışdılar: *Bura qədər Qəza Polis İdarəsində dəftərxana məmuru qulluğunda ikən, o, öz kiçik ailəsini*

*çətinliklə dolandıra bilirdi* [14, s. 69]. *Polis idarəsində qulluğuma xitam verildi* [14, s. 69] və s. Bədii əsərlərdə bu cür nümunələrə istənilən qədər rast gəlmək mümkündür. Yazıçılar işgüzar üslubun məzmun və mahiyyətinin düzgün dərk olunması üçün bu üslubun da tələb etdiyi kimi mətndəki fikrin aydın, qısa, birmənalı ifadə olunmasına çalışmışdılar: *Barışıq hakimi məni katib köməkçisi yerini tutmaq üçün dəvət edir* [14, s. 69]. Eynəli bəy Sultanovun “Arxı keç, sonra bərəkallah deyərsən” [14, s. 68], “Podratçı” [14, s. 72] hekayəsi rəsmi - işgüzar üslubun dilinə aid olan sözlərlə zəngindir. Eynəli bəy Sultanov rəsmi və işgüzar sənədlərin hüquqi mahiyyəti barədə geniş xalq kütlələrinin məlumatlandırılmasında bir ziyalı kimi yaxından iştirak etmişdir: *Fərmanın məzmununu bilən kimi Kərim xan bir az fikrə cumub, öz qəlbində neçə fikirləri bir-birinə vuruşdurandan sonra bu qərara gəldi ki, əvvəlcə Naxçıvan xanlarını, bəylərini məsləhətə çağırırsın və sonra...* [14, s. 57].

Bədii əsərlərdə hər bir üsluba dair dil vahidlərindən istifadə hallarına rast gəlinir. Yazıçılar müxtəlif üslublara bədii məqsədlərini həyata keçirmək üçün müraciət etmişdirlər. Üslublara bu cür yanaşma ədəbi dil sahəsində baş verən inkişaf və irəliləyişlərin göstəricisinə yol açmışdır: *İsrafil bəyi öldürdükdən sonra polis idarəsində, istintaq zamanı İbada işgəncələr verdilər. Nəhayət, ittihamnaməsini yazıb quberniya prokuroruna göndərdilər. Məhkəmə sədri İqnatyev işi yaxşı öyrənmişdi. Oğlunu haqsız olaraq öldürən canini – İsrafil bəyi böyük təsir altında affekt halında öldürən, onun nöqəri İbad Məhərrəmov 5 il cəza verilməsini tələb etdi* [12, s. 118]. Göründüyü kimi, rəsmi-işgüzar sferanın əhatəsində dilin funksional müxtəlifliyini müəllif dilində əks etdirən yazıçı hadisə və faktlara söykənərək nitqini adi danışq dilindən uzaqlaşdırmış, müxtəlif sahələr dair terminlərlə fikrini daha inandırıcı şəkildə oxucusuna çatdırmışdır. Dövlətçilik və idarəçilik təcrübəsinin inkişafını əks etdirən rəsmi üsluba aid cümlələrdə yer alan termin, termin səciyyəli mürəkkəb, spesifik sözlər, müəyyən anlayışların birbaşa, birmənalı şəkildə təqdim olunması yazıçının müəyyən hüquqi biliyə, savada malik olmasını da ifadə etmişdir.

M.S.Ordubadinin də əsərlərində kargüzarlıqda istifadə olunan sənədlərə istinad edilmiş, müəyyən hadisələrin bir qədər də rəsmi üslubda nəql olunması üstün tutulmuşdur: – *Şəriət və qanuna müvafiq vəsiyyətnamə çıxarırsa qəbulumuzdur, biz dövləti nə qədər dost tutarsaq, insanıyyəti də o qədər dost tuturuq* [6, s. 420]. Dildə tarixən mövcud olmuş sözlər bədii əsərlərdə sosial - siyasi və iqtisadi həyatın ən mühüm məsələlərini, eyni zamanda dövlət sənədlərinin dilinin əsas tərkibini həm şifahi, həm də yazılı formasını da əks etdirmişdir. Rəsmi üsluba dair elementlərin yer aldığı sadə cümlədə fikrin dolğun ifadəsi yer almışdır: *İndi bizim təklifimiz nədir? Köçün ağsaqqalları da burada yoxdur ki, məsləhətləşək, adamlarımızın rəyini öyrənək* [12, s. 41]. Heç bir qrammatik vasitə olmadan, yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranan bu sual cümləsində kargüzarlıq üslubuna dair danışq özünü göstərir.

“Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin” kimi mətbuat orqanlarında yer alan publisist yazılarda, felyetonlarda rəsmi üsluba məxsus istənilən sayda müxtəlif sahələrə əhatə edən alınma terminlərə rast gəlmək mümkündür. Ataxan Paşayevin “Molla Nəsrəddin” dostları, düşmənləri” kitabında yer alan materiallarda rəsmi-işgüzar sənədlərin müxtəlif növlərinə dair istənilən qədər nümunələr yer almışdır: *1913-cü il avqustun 19-da Mətbuat işləri üzrə Tiflis polismeysterinə, Zaqafqaziya dəmir yolu idarəsinə və Tiflis dairə poçta-teleqraf idarəsinin rəisinə göndərdiyi təcili təliqələrində göstərilirdi ki, telefonla verdiyimiz məlumat əlavə olaraq, bildiririk ki, avqustun 17-də buraxılmış “Molla Nəsrəddin” jurnalının 14 avqust tarixli 21-ci nömrəsinin harada ələ keçərsə müsadirə olunmuş nüsxələrin isə mətbuat işləri üzrə Tiflis*



*komitəsinə göndərilməsi haqqında sərəncam verəsiniz* [9, s. 128]. M.S.Ordubadinin şeir yaradıcılığında da rəsmi-işgüzar üsluba dair sözlərə də rast gəlinir: Yazılıb mülkə behi-şərtnamə, Molla qol çəkdi bu sərəncamə [7, s. 63].

**Nəticə.** Göründüyü kimi, rəsmi-işgüzar sənədlərin dilinə məxsus bəzi sintaktik kateqoriyaların müxtəlif məqsədlərlə bədii üslubda yer alması əsərə heç bir xələl gətirməmiş, aid olduğu üslubun ünsürü kimi çıxış etmiş, hadisələrin təsvirində dəqiqləşdirici rol oynamış, bu sahəyə dair ictimai fikrin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bədii əsərlərdə yer alan rəsmi-işgüzar üsluba xas olan dil vahidlərinin imkanları, lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu haqqında məlumatı geniş xalq kütlələri ilə tanış edən yazıçılar üslublar arasında əlaqəni, fərqli cəhətləri də aşkara çıxarmaqda da əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Rəsmi-işgüzar üsluba dair ifadələrin bəziləri bədii əsərlərdə rəsmi səciiyyə daşımaqdan uzaqlaşmış, danışiq dili xüsusiyyətlərini, xalq dilinin ifadə və frazeoloji birləşmələrini, obrazlı nitq elementlərini də özündə birləşdirmişdir. Müxtəlif üslubların formalaşmasında leksik təbəqələrin və qrammatik vasitələrin rolunun olduqca vacibliyini əks etdirən bədii üslub geniş auditoriyanı əhatə etdiyindən bu sahədə bilik və bacarıqların da formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışdır.

## ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərova Z. Rəsmi-inzibati üslub (Milli məclisin və Avropa şurasının sənədləri əsasında): Azərbaycan dili üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası. Bakı: 2008, 154 s.
2. Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 232 s.
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004. 664 s.
4. Nadim H.N. Divan. Bakı: AMEA Əlyazmalar, 2011, 713 s.
5. Naxçıvanlı Ə. Haqq divanı. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 200 s.
6. Ordubadi M.S. Əsərləri. I c., Bakı: Azərnəşr, 1964, 446 s.
7. Ordubadi M.S. Seçilmiş şeirlər və hekayələr. Bakı: Azərnəşr, 1951, 182 s.
8. Ordubadi S. Gülşəni-vəhdət. Divan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 248 s.
9. Paşayev A. "Molla Nəsrəddin" dostları, düşmənləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 148 s.
10. Qədimov Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 260 s.
11. Qədimov Ə. Əli Məhbub və əsərləri. Bakı: Nurlan, 2009, 120 s.
12. Səbri Ə. Povest və hekayələr. Bakı: Gənclik, 1978, 119 s.
13. Sidqi M.T. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 279 s.
14. Sultanov E. Hekayələr. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 288 s.
15. Şahtaxtılı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 432 s.

*Naxçıvan Dövlət Universiteti*  
*E-mail: quliyeva.mehriban@list.ru*

**Mehriban Asadullasoğlu (Guliyeva)**

## **LEXICO-SYNTACTIC UNITS OF FORMAL BUSINESS STYLE IN THE LANGUAGE OF LITERARY WORKS**

The article explains the aspects of designing an official business style in an artistic style based on factual materials. Poets and writers of the 19th and early 20th centuries turned to the linguistic elements of the formal business style, expressed in the vocabulary of everyday language topics covering this area, both in standard forms, almost formal, and in the context of an artistic plane. In works of art, events of real life are practically clearly displayed, and the theoretical attitude toward them is shown by various means, including with the help of words or phrases that carry a scientific, official, or business terminological function. By addressing the elements of formal business style, writers demonstrated special skill, preserved originality as much as possible, reflected important moments along with life events, ensured reality, brought information about this style to the public, and enlightened them.

**Keywords:** *functional style, official business style, artistic style, archaic vocabulary, language units.*

**Мехрибан Асадулласой (Гулиева)**

## **ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ФОРМАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ**

В статье поясняются моменты оформления официально-делового стиля в художественном стиле на основе фактических материалов. Поэты и писатели XIX и начала XX веков, обращаясь к языковым элементам формально-делового стиля, выражали в лексике бытового языка темы, охватывающие эту сферу, как из стандартных форм, практически формальных, так и в контексте художественной плоскости. В художественных произведениях практически наглядно отображаются события реальной жизни, теоретическое отношение к ней показано различными средствами, в том числе с помощью слов или словосочетаний, несущих научную, официально-деловую терминологическую функцию. Обращаясь к элементам официально-делового стиля, литераторы демонстрировали особое мастерство, максимально сохраняли оригинальность, отражали важные моменты наряду с жизненными событиями, обеспечивали реальность, доводили информацию об этом стиле до общественности и просвещали их.

**Ключевые слова:** *функциональный стиль, официально-деловой стиль, художественный стиль, архаичная лексика, языковые единицы.*

*(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)*

**Daxilolma tarixi: İlk variant 02.02.2024**

**Son variant 05.03.2024**